

UNIWERSYTET WARSZAWSKI
WYDZIAŁ PRAWA I ADMINISTRACJI

mgr Wojciech Tomaszewski

Doktryna ustrojowa dekabrystów

Autoreferat rozprawy doktorskiej

Promotor: prof. dr hab. Adam Bosiacki

Recenzenci: prof. dr hab. Krystyna Chojnicka

dr hab. Andrzej Wrzyszczyk, prof. UMCS

Warszawa 2024

Temat rozprawy

Tematem rozprawy jest *Doktryna ustrojowa dekabrystów*, rosyjskich rewolucjonistów pochodzenia szlacheckiego, będących oficerami w służbie czynnej bądź w stanie spoczynku, którzy konspirowali w pierwszym ćwierćwieczu XIX wieku w celu dokonania zamachu stanu i radykalnego zmienienia w Rosji ustroju państwowego i społecznego. Ich działalność trwała dekadę (1816-1825/1826) i zakończyła się dwoma nieudanymi powstaniem w Sankt-Petersburgu w grudniu 1825 r. oraz w Ukrainie w grudniu 1825/styczniu 1826 r., w wyniku których pięciu ich przywódców zostało skazanych na karę śmierci, kilkudziesięciu zostało skazanych na długoletnią katorgę i zesłanie oraz wysłanych na Syberię. Inni konspiratorzy zostali wysłani do odległych garnizonów, w tym na Kaukaz do niekończącej się wojny z miejscowymi plemionami górskimi.

Wybór tematu rozprawy

Wybór tematu rozprawy był inspirowany zainteresowaniem historią Rosji, w tym szczególnie badaniem jednego z jej przełomowych okresów, w których mogła zadecydować się przyszłość tego wielkiego kraju.

Wybór tematu pracy był m.in. również związany z próbą odpowiedzi na pytanie, czy niepowodzenia dekabrystów były uwarunkowane stanem społecznym i politycznym uniemożliwiającym zdobycie władzy i przeprowadzenie zakładanych reform, czy wynikały tylko z popełnionych błędów. Temat rozprawy był również związany z zamiarem pogłębienia wiedzy, która dotyczyłaby przełomowej koncepcji projektowanych zmian ustrojowych.

Wybór tematu pracy był też uwarunkowany niedostatecznym stanem badań naukowych dotyczących problematyki dekabrystowskiej w naszym kraju. Warto podkreślić, że od lat nie ukazują się liczące się monografie. Najobszerniejszą, jak dotychczas pozycją w języku polskim, jest 3-tomowe wydanie *Pamiętników Dekabrystów* z 1960 r. Nie opublikowano także żadnego monograficznego dzieła dotyczącego doktryny dekabrystów. Również w Rosji, gdzie rozpoczęto od początków XX wieku wydawanie dzieł poświęconych dekabrystom, niemal brakuje współczesnych opracowań dotyczących tylko ich doktryny. W okresie sowieckim tego rodzaju książki poddane cenzurze miały ograniczoną wartość naukową, a ponadto zmuszone były uwzględniać jeden, jedyny model przedstawiania dekabrystów, zgodnie z definicją Lenina, jako szlacheckich rewolucjonistów i odpowiednio do tego ich doktrynę. Współcześni historycy

rosyjscy bardziej koncentrują się na rewizji ocen samego ruchu dekabrystowskiego niż na analizie ich doktryny.

Cel i tezy pracy

Celem rozprawy jest przedstawienie doktryny ustrojowej dekabrystów, poglądów i prac ich ideologów, zbieżności i różnic między nimi, wpływu zachodnich idei na ich doktrynę oraz realnych możliwości dokonania przez nich przewrotu państwowego i przeprowadzenia reform. Na podstawie analizy najważniejszych idei głównego nurtu dekabrystów reprezentowanych w ich podstawowych dziełach: *Ruskiej Prawdzie* Pawła Pestla i „konstytucji” Nikity Murawjowa przyjęto tezę, że doktryna ustrojowa dekabrystów, której celem było wprowadzenie konstytucyjnych i demokratycznych rządów w Rosji, z braku rodzimych wzorów została sformułowana na podstawie polityczno-prawnych idei zawartych w podstawowych zachodnich liberalnych aktach prawnych, takich jak francuska „Deklaracja praw człowieka i obywatela”, francuskie konstytucje, amerykańska „Deklaracja niepodległości” i konstytucja Stanów Zjednoczonych Ameryki, z jednoczesnym korzystaniem w mniejszym stopniu z innych dokumentów i z doświadczeń znanych osób. Tezą pracy jest również stwierdzenie, że w Rosji nie istniały warunki do przeprowadzenia kompleksowych reform proponowanych w tych dziełach, nie istniały nawet warunki do przeprowadzenia „odgórnych” reform, bardziej umiarkowanych, które projektowali na zlecenie cesarza Aleksandra I jego urzędnicy. Wskazane główne tezy rozprawy są uzupełnione przez trzecią tezę: o niejednolitości doktryny ustrojowej powodującej zarówno brak konsensusu pomiędzy głównymi nurtami tej doktryny, jak i uniemożliwiającej stworzenie jednolitej organizacji. Skutkiem tych rozbieżności był brak wspólnego planu działania oraz wspólnej wizji przyszłych zmian ustrojowych. Tezą pomocniczą jest stwierdzenie o decydującym wpływie pobytu wojsk rosyjskich w Zachodniej Europie na powstanie organizacji przeddekabrystowskich i dekabrystowskich. Nie ulega wątpliwości, że podczas pobytu w zachodniej części Europy, głównie we Francji, przyszli dekabryści bezpośrednio zetknęli się z innym ustrojem politycznym i społecznym i innym stylem życia. Miało to, jak wynika z ich wypowiedzi, zasadniczy wpływ na ich światopogląd.

Znaczenie pracy polega w szczególności na zbadaniu doktryny ustrojowej dekabrystów, ze szczególnym uwzględnieniem tych jej części, które dotychczas nie były zbadane, bądź były zbadane w niedostatecznym stopniu.

Podjęcie tematu jak dotąd nieeksplorowanego, bądź zbadanego niewystarczająco, któremu zbyt mało uwagi poświęcono w dotychczasowych opracowaniach, okazuje się

konieczne, zwłaszcza w aspekcie określenia, w jakim stopniu program budowy ewentualnej demokratycznej Rosji, odzwierciedlający idee dekabrystów, miał w tym czasie realne podstawy do wprowadzenia go w życie.

Merytoryczny zakres pracy doktorskiej został już określony w tytule. Obejmuje on doktrynę ustrojową dekabrystów oraz ich źródła. Do zakresu rozprawy należy też opis reform z okresu panowania cesarza Aleksandra I oraz inicjowane przez niego i zlecane dostojnikom projekty napisania konstytucji. Chronologicznie zakres pracy obejmuje również okres przed jego panowaniem, w zakresie jaki jest potrzebny do analizy rozwoju państwa i społeczeństwa w Rosji. Analiza taka jest niezbędna dla wyjaśnienia zakresu stopnia krytycyzmu, jakim dekabryści poddali rosyjską rzeczywistość. Była ona jednym z podstawowych źródeł ich sprzeciwu na dalsze trwanie systemu określanego jako autorytarno-pańszczyźniany.

Chronologicznym terminem końcowym jest powstanie dekabrystów w grudniu 1825 r., po którym nastąpił nie tylko koniec działalności konspiratorów, ale w ogóle unicestwienie całego ich ruchu oraz ich organizacji.

Chronologicznie zakres rozprawy nie obejmuje okresu popowstaniowego i pobytu skazanych dekabrystów na Syberii. W tym czasie nie istniał już ruch dekabrystowski ani ich poprzednie organizacje. Prace napisane przez skazańców na Syberii miały charakter pamiętnikarski albo wspomnieniowy dlatego dla pracy *Doktryna ustrojowa dekabrystów* zostały wykorzystane tylko w niezbędnym zakresie. Innym powodem była zmiana poglądów niektórych dekabrystów, co miało wpływ nie tylko na ocenę działalności, ale na rzetelność opisywanych faktów. Warto w tym miejscu podać przykład późniejszej działalności dekabrysty Nikołaja Turgieniewa. Mający opinię wybitnie zdolnego i kreatywnego, Turgieniew uważany był za jednego z trzech głównych ideologów ruchu dekabrystowskiego. W momencie wybuchu powstań przebywał w Zachodniej Europie, dlatego nie został uwięziony, ale został skazany na 20 lat katorgi. Pozostał na emigracji i w 1847 r. wydał tam książkę *Rosja i Rosjanie*, w której wyparł się swojego udziału w organizacjach dekabrystowskich i pomniejszał znaczenie ruchu.

Metodologia pracy doktorskiej

W rozprawie zastosowano metodę prawnoporównawczą, jako jedną z podstawowych metod badawczych stosowanych w badaniach z zakresu nauk prawnych, oraz metodę historyczno-prawną.

Problematyka doktryn politycznych oraz doktryn prawnych jest związana z historią doktryn polityczno-prawnych, w których jedną z najważniejszych metod badawczych jest

badawcza metoda prawno-porównawcza, dlatego też w procesie analizy porównania badanych instytucji prawnych, w tym przypadku poszczególnych konstytucji z przedmiotami niemającymi mocy prawnej, takimi jak projekty o charakterze konstytucyjnym lub tych ostatnich między sobą, metoda komparatystyczna jest niezbędna. Porównywanie ma na celu eksponowanie i analizowanie relacji pomiędzy przedmiotami czy instytucjami poprzez ukazanie różnic, podobieństw oraz tożsamości.

W rozprawie korzystano z metody komparatystycznej, dokonując porównań projektów o charakterze konstytucyjnym z konstytucjami lub tych pierwszych między sobą, powstałych w zbliżonym okresie.

Z metody komparatystycznej skorzystano przede wszystkim w rozdziale V, gdzie dokonano analizy porównawczej dwóch najważniejszych dzieł dekabrystów: *Ruskiej Prawdy* Pawła Pestla i „konstytucji” Nikity Murawjowa oraz osobno dwóch „katechizmów” wymienionego Nikity Murawjowa i Siergieja Murawjowa-Apostoła.

Porównanie zastosowano m.in. w rozdziale III, w którym przeprowadziłem analizę porównawczą „konstytucji” Nikity Murawjowa z konstytucjami państw Zachodniej Europy i USA koncentrując się głównie na całkowitej zbieżności poszczególnych artykułów dzieła rosyjskiego autora z wymienionymi konstytucjami.

Trzecim przykładem jest porównanie projektu senatora Nikołaj Nowosilcowa, któremu cesarz Aleksander I zlecił napisanie projektu konstytucji z konstytucją Królestwa Kongresowego. Prawie 2/3 artykułów w konstytucyjnym projekcie Nowosilcowa posiada takie same, prawie takie same lub nieznacznie znowelizowane artykuły przepisane z tej konstytucji. Projekt Nowosilcowa był znany w swoich głównych założeniach Nikicie Murawjowowi i analiza komparatystyczna wykazuje, że był on zbieżny z „konstytucją” tego ostatniego w kwestii rozwiązań organizacji państwa.

Pomocniczo, w podrozdziale dotyczącym analizy rozwoju państwa i społeczeństwa w Rosji w okresie sprzed panowania Aleksandra I korzystano z metody historycznej.

Metoda komparatystyczno-prawna umożliwiła dokonanie porównania stanu rozwoju społeczeństwa i państwa rosyjskiego ze stopniem możliwości akceptacji reform, które planowali dekabryści i przyjęcia tezy głównej, jak również przyjęcia tezy pomocniczej.

Materiały źródłowe i monografie

W rozprawie korzystano przede wszystkim z materiałów źródłowych w języku rosyjskim. Podstawowym materiałem źródłowym w analizie *Doktryny ustrojowej dekabrystów* jest wielotomowa publikacja pt. *Wosstanije diekabristow. Diela wierchownogo suda i sledstwiennoj komissi kasajuszczijesia gosudarstwiennych priestupnikow*. Monumentalna wielotomowa publikacja obejmuje zeznania dekabrystów przed powołaną specjalnie przez nowego cesarza Mikołaja I, komisją śledczą. W tej publikacji znajdują się także oryginalne prace dekabrystów na temat przyszłego ustroju Rosji. Seria *Wosstanije diekabristow* jest wydawana od 1925 r. Ona jest publikowana zarówno w wersji papierowej oraz elektronicznej. Z monografii należy wyróżnić pracę przedrewolucyjnego historyka Wasilija Siemiewskiego autora książki *Politiczeskije i obszczestwiennyje idiei dekabristow*. Mimo upływu czasu książka wydana w 1909 r. może nadal pretendować do miana najbardziej kompetentnej monografii, dotyczącej doktryny dekabrystów. Drugą pozycją jest praca Tatiany Andriejewej *Tajnyje obszczestwa w Rossii w pierwoj trieti XIX w. Prawitielstwiennaja politika i obszczestwiennoje mnienije*, wydana dokładnie sto lat po książce Siemiewskiego. Praca Andriejewej jest kompleksowym dziełem na temat działalności i idei dekabrystów.

Struktura rozprawy

Rozprawa jest podzielona na trzy części: wstęp, pięć rozdziałów dzielących się na podrozdziały oraz na zakończenie. Bibliografia obejmuje 845 pozycji, w tym materiały źródłowe, pisma, pamiętniki i wspomnienia, opracowania ogólne, artykuły i inne materiały drobniejsze. Ponad 80% z nich stanowią publikacje w języku rosyjskim. Prawie każdy rozdział zaczyna się od krótkiego uzasadnienia poruszanej tematyki, a kończy się wnioskami, wynikającymi z przeprowadzonych badań.

Na początku wstępu zidentyfikowano problem badawczy i umieszczono podstawowe informacje dotyczące rozprawy, wymienione już: temat, uzasadnienie wyboru tematu, cel, tezy, zakres, znaczenie pracy i jej metodologię. Następnie określono podstawowe definicje związane z terminologią dekabrystowską jak przede wszystkim „dekabrysta” i „organizacja dekabrystowska”. Określona została też struktura dekabrystowskiego ruchu z jego umownym podziałem na organizacje przeddekabrystowskie, organizacje dekabrystowskie, organizacje typu dekabrystowskiego i organizacje służebne wobec organizacji dekabrystowskich.

Kluczową kwestią było określenie definicji dekabrysta, zróżnicowanej i wieloznaczej w dekabrystologii. We wstępie przedstawiono etymologię tej nazwy, począwszy od pierwszej połowy XIX w. poprzez sowiecką definicję jako „szlacheckich rewolucjonistów, którzy w grudniu 1825 podjęli powstanie przeciw samowładztwu i prawu pańszczyźnianemu”. Definicja

ta, wywodząca się ze słów Lenina o szlacheckich rewolucjonistach, nie przetrwała upadku Związku Sowieckiego. Została ona odrzucona, ale rosyjscy naukowcy nie byli w stanie ustalić nowej definicji. Liczba wariantów definicji i ich różnorodność przedstawianych obecnie przez rosyjskich dekabrytologów wyklucza ustalenie jednej wspólnej definicji.

W celu sformułowania definicji nazwy „dekabrysta” uznałem za dekabrystów członków organizacji, które powstały po 1820 r. i reprezentowały w swoich programach radykalny rewolucyjny program, zakładający obalenie i likwidację samodzierżawia drogą zbrojnego przewrotu. Były nimi: Towarzystwo Północne, Towarzystwo Południowe i Stowarzyszenie Zjednoczonych Słowian. To ostatnie prezentowało cele, różniące się od dwóch pierwszych, ale jej członkowie zaakceptowali dokonanie przewrotu. Członków poprzednich, rozwiązanych organizacji, Związku Ocalenia i Związku Dobra Publicznego, należy uznać za członków organizacji dekabrytowskich, ale nie za dekabrystów. Przyjęto też, że dekabrystami nie byli uczestnicy powstań, którzy nie byli członkami trzech wymienionych organizacji. Byli oni uczestnikami powstań grudniowych. Przytłaczająca większość uczestników powstań w 1825 r. to szeregowi żołnierze niemający żadnej wiedzy o istniejącej konspiracji i celach zbrojnego wystąpienia. Z kolei na skutek braku woli i zdecydowania, w powstaniu na Ukrainie wzięło udział kilku zaledwie członków Towarzystwa Południowego z ogólnej liczby kilkuset. Na północy, w powstaniu w Sankt-Petersburgu, również większość konspiratorów nie wzięła w nim udziału. W tej sytuacji uznanie za dekabrystów tylko uczestników powstań pozbawione byłoby treści merytorycznej. W rozprawie przyjęto te określenia jako obowiązujące.

We wstępie odniesiono się również do przeprowadzanych badań naukowych, ze szczególnym uwzględnieniem ich obecnej sytuacji charakteryzującej się pluralizmem zainteresowań i światopoglądowymi polemikami oraz powstaniem różnych szkół badawczych i nurtów, w tym takich, które odrzuciły obowiązujący przedtem sowiecki model postrzegania i idealizowania dekabrystów. Współczesne badania charakteryzują się także upublicznieniem pewnej ilości dokumentów historycznych dotychczas znajdujących się w archiwach i uszczegółowieniem badań dotyczących konkretnej tematyki.

W rozdziale pierwszym dokonano analizy rozwoju państwa i społeczeństwa w Rosji, którego finalnym rezultatem była dominacja państwa nad społeczeństwem oraz szlachty nad chłopami. Dokonano opisu praw i obowiązków poszczególnych stanów i grup społecznych oraz reform cesarza Aleksandra I i podano przyczyny cesarskiej rezygnacji z przeprowadzenia dalszych reform. Rozdział ten obejmuje dokładną analizę projektu konstytucyjnego senatora Nikołaja Nowosilcowa oraz porównanie go z konstytucją Królestwa Kongresowego, na podstawie której napisał swój projekt. Nie jest przekroczeniem zakresu chronologicznego opis

wcześniejszych wydarzeń i historycznego procesu, który doprowadził do ukształtowania państwa i społeczeństwa rosyjskiego w pierwszym ćwierćwieczu XIX w. Analiza historycznego podłoża i stanu opisanego państwa oraz społeczeństwa jest punktem wyjścia przedstawienia doktryny ustrojowej dekabrystów.

W pierwszym podrozdziale drugiego rozdziału skoncentrowano się na przyczynach powstania różnych tajnych organizacji, w tym tych, które zostały potem uznane za przeddekabrystowskie. Przyczyny i źródła ideologii dekabrystów są zróżnicowane. W okresie sowieckim określano je jako rodzime, tj. specyficznie rosyjskie. Za przyczynę uznano sytuację polityczno-społeczną w Rosji charakteryzującą się faktycznym niewolnictwem chłopów i samodzierżawiem, a za źródło inspiracji ruchu dekabrystowskiego uznano rosyjską, oświeceniową myśl demokratyczną, powstałą w połowie XVIII wieku i rozwijającą się przez całą drugą część tamtego stulecia.

Nie negując wpływu czynnika rodzimego, podkreślono, że pokolenie dekabrystów, urodzone głównie w ostatniej dekadzie XVIII wieku miało możliwość większego zapoznania się z europejskim dorobkiem intelektualnym niż poprzednie pokolenia Rosjan. Za czasów panowania cesarza Aleksandra I została złagodzona cenzura, którą od powstania Pugaczowa systematycznie zaostrzano. Rosyjskie gazety przedrukowały zachodnie konstytucje, a import zachodniej literatury, choć ograniczony, nie był zakazany.

Badając źródła ideologii dekabrystów, zwrócono uwagę na ich edukację oraz na ich lektury. Istniejący materiał źródłowy jest w tym przypadku obszerny. Pochodzi z ich pamiętników, a przede wszystkim z przesłuchań przed komisją śledczą. Jednymi ze standardowych pytań komisji były zawsze pytania o rodzaj edukacji i przeczytane książki. Przyszli dekabryści zapoznali się praktycznie z najważniejszymi dziełami zachodniej literatury polityczno-społecznej epoki oświecenia oraz starożytności: Benjamina Constanta, Jean-Jacquesa Rousseau, Charlesa de Montesquieu, Jeana Saya, Claude'a Helvetiusa, Cesarego Beccarrii, Adama Smitha, Thomasa Malthusa, Jeremy'ego Benthama, Nicolo Machiavellego, Woltera, Paula d'Holbacha czy Plutarcha, Tacyta, Liwiusza oraz Cyncerona. To tylko część bardziej znanych autorów. Czytano też autorów rosyjskich: Puszkina, Jakowa Kniaźnina, Gribojedowa oraz przede wszystkim Aleksandra Radiszczewa. Dla celów niniejszej rozprawy najbardziej interesujący jest spis lektur tych dekabrystów, którzy wnieśli największy wkład w powstanie i ukształtowanie ich ustrojowej doktryny: Pawła Pestla, Nikity Murawjowa i Nikołaja Turgieniewa.

Analiza zebranego materiału pozwala na postawienie wniosku, że pisarzem, który miał największy wpływ na Pestla, był hrabia Antoine Destutt de Tracy, francuski filozof, autor

Komentarza do Ducha praw Monteskiusza. Wiadomo też, że Pestel czytał dzieła wymienionych zachodnich autorów, świadczą o tym jego komentarze na stronach swojego dziennika. Nikita Murawjow miał opinię najbardziej kompetentnego znawcy zachodnich konstytucji. Nikołaj Turgieniew był prawdopodobnie najbardziej czytany z tych dekabrystów, przez kilka lat studiował na Uniwersytecie w Getyndze. Stworzył kilka projektów uwolnienia i uwłaszczenia chłopów. Niewątpliwie źródła doktryny ustrojowej dekabrystów tkwią w ideach powstałych na Zachodzie. Świadczy o tym recepcja tych idei w dziełach dekabrystów, jak i fakt, że w Rosji do tych czasów nie wypracowano dogłębnych i kompleksowych teorii, dotyczących zastąpienia reżimu autokratycznego przez inny, demokratyczny, czy liberalny o charakterze konstytucyjnym, mimo że w Rosji nie brakowało rodzimych pisarzy politycznych.

W podrozdziale tym analizowano również wpływ pobytu rosyjskiej armii we Francji na świadomość przyszłych dekabrystów. Opisuję w nim proces demokratyzowania się tej armii pod wpływem swobody francuskiego życia, nawiązanie relacji pomiędzy rosyjskimi oficerami a francuską elitą intelektualną oraz mentalny ferment, jaki nastąpił u części oficerów, którym dane było przeżyć tego rodzaju doświadczenia. Z tym doświadczeniem kontrastowała sytuacja w Rosji określana jako stagnacyjna, ze wstrzymaniem reform na początku drugiej dekady panowania Aleksandra I.

Analiza przyczyn powstania ruchu dekabrystowskiego i źródeł jego ideologii prowadzi do syntezy, że była ona wieloaspektowa. Rezultatem rodzącego się fermentu intelektualnego wśród rosyjskich oficerów było powstanie pierwszych organizacji, których część członków stała się w następnych latach dekabrystami. Były to organizacje, zwane w literaturze przedmiotu przeddekabrystowskimi. Stanowiły je Zakon Rycerzy Rosyjskich, „Święty Artel” przy Głównym Sztapie, oficerski artel w Lejbgwardyjskim Siemionowskim Pułku, kółko Władimira Rajewskiego w Kamieńcu Podolskim i Stowarzyszenie Przyjaciół Natury. Były to organizacje o charakterze klubowym lub kółkowym bez stałej struktury i większość z nich nie miała programu politycznego.

W podrozdziale drugim opisano powstanie, jak i działalność pierwszych dekabrystowskich organizacji Związku Ocalenia (1816-1818) i jego następcy Związku Dobra Publicznego (1818-1821) oraz przyczyny, które spowodowały zakończenie ich działalności wynikające głównie ze świadomości przyjęcia nieadekwatnych środków w stosunku do założonych celów oraz późniejszy podział ruchu na dwie organizacje: Towarzystwo Północne (1822-1825) i Towarzystwo Południowe (1821-1825) będący rezultatem różnego stopnia radykalizacji ich postaw. W podrozdziale podkreślono programowe różnice i konflikty uniemożliwiające powstanie wspólnego planu działania obu organizacji. Podrozdział II zamyka

opis działalności Stowarzyszenia Zjednoczonych Słowian i ich porozumienia z Towarzystwem Południowym. W następnym podrozdziale kończącym rozdział II zajęto się rozwinięciem idei pierwszych dekabrystowskich organizacji oraz ideologii Stowarzyszenia Zjednoczonych Słowian.

W rozdziale II szukano odpowiedzi na dwa pytania badawcze o źródła powstania ruchu dekabrystów i o źródła ich doktryny ustrojowej. Wnioski z badań wskazują na różnorodność źródeł w obu kwestiach. Najważniejszymi z nich są: cywilizacyjne zapóźnienie Rosji z jej anachronicznym systemem polityczno-społecznym, naoczna konfrontacja rosyjskich oficerów z warunkami i sposobem życia społeczeństw w Zachodniej Europie, a w mniejszym stopniu gwałtowny wzrost patriotyzmu podczas najazdu Napoleona na Rosję w 1812 r. i wzorowanie się na europejskich organizacjach konspiracyjnych. Najważniejszym źródłem doktryny ustrojowej była zachodnioeuropejska literatura polityczno-społeczna oraz konstytucje państw europejskich i USA. W mniejszym stopniu inspiracją były projekty rodzime racjonalizujące autokrację (Panina, Spieranskiego i Nowosilcowa), wykłady liberalnych profesorów oraz pisma polityczno-społeczne rosyjskich autorów.

Rozdział III jest jednym z dwóch najbardziej kluczowych w rozprawie. W rozdziale tym poddano szczegółowej analizie warianty „konstytucji” Nikity Murawjowa, głównego ideologa Towarzystwa Północnego, w tym koncepcje terytorialnego podziału Rosji. Komparatystyczna analiza wykazała, że Murawjow uznał, iż najlepszym rozwiązaniem będzie utworzenie państwa federacyjnego na wzór Stanów Zjednoczonych Ameryki, ale z monarchą konstytucyjnym, a nie z prezydentem. Krytycznej analizie została poddana jego koncepcja emancypacji chłopów bez uwłaszczenia oraz projekt kulturowej rusyfikacji mniejszości narodowościowych. Dokonano także komparatystycznej analizy konstytucyjnych projektów Murawjowa i Nowosilcowa. W odpowiedzi na pytanie, w jakim zakresie projekt Nikołaja Nowosilcowa był lub mógł być przykładem dla projektu Murawjowa, należy uznać, że porównanie treści artykułów zawartych w tabeli, pozwala na stwierdzenie, że był on w ograniczonym zakresie inspiracją dla koncepcji organizacji państwa, ale nie był nią w kwestii idei politycznych i społecznych.

Jedną z najważniejszych części tego rozdziału jest porównanie „konstytucji” Murawjowa z zachodnimi konstytucjami i ustalenie, w jakim stopniu wpłynęły one na projekt dekabrysty. Porównanie wskazuje, że rosyjski autor korzystał nie tylko w znacznym stopniu z zachodnich ustaw zasadniczych, ale nawet dosłownie przepisywał z nich poszczególne artykuły lub je tylko stylistycznie zmieniał. Przedstawiona analiza prowadzi do konkluzji, że projekt konstytucyjny Nikity Murawjowa nazywany „konstytucją” został napisany na podstawie zachodnich konstytucji i innych tamtejszych zasadniczych aktów prawnych. Rozdział ten

poświęcony jest również omówieniu krytycznych opinii wyrażonej przez członków Towarzystwa Północnego względem „konstytucji” Nikity Murawjowa. W rozprawie wskazano argumenty krytyków, przeciwników koncepcji, jaką Murawjow przedstawił w swoim dziele: brak uwłaszczenia chłopów i osłabienie władzy centralnej.

Rozważania w czwartym, równie kluczowym rozdziale pracy, koncentrują się wokół koncepcji organizacji przyszłej Rosji, jaką przywódcom konspiracji przedstawił pułkownik Paweł Pestel w swoim głównym i oryginalnym dziele w *Ruskiej Prawdzie*. Kluczowym w nim jest podrozdział dotyczący podziału ziemi, a w nim bezprecedensowy pomysł jej rozdziału na ziemię prywatną i społeczną z obowiązkiem posiadania tej ostatniej przez każdego obywatela. Koncepcja ta zakładała wcześniejszą konfiskatą nadwyżki jej posiadania dokonaną u dotychczasowych właścicieli. Dokonano analizy tej koncepcji, zbudowanej na podstawie dwóch, nie całkiem kompatybilnych teorii: o prawie każdego do posiadania ziemi-żywności i na prawie posiadania ziemi tylko przez tych, którzy ją uprawiają, uznając ją, jako nie tylko pomysł rewolucyjny, ale i utopijny. W dalszej części przedstawiono dokładnie rusefikacyjną koncepcję rozwiązania kwestii narodowościowych, jaką Pestel zamierzał dokonać, oraz koncepcję nowego ustroju państwowego i organizację nowego społeczeństwa.

Ostatnia część przedstawionego rozdziału stanowi refleksja nad osobowością Pawła Pestla, uważanego przez wielu konspiratorów za wybitnie zdolnego, ale i posądzanego o dążenie do personalnej dyktatury, oraz zawiera krytykę jego koncepcji, odbieranych przez część przywódców Towarzystwa Północnego jako zbyt radykalne.

Rozdział V jest najbardziej wieloaspektowy. W pierwszym podrozdziale dokonano porównania zagadnień opisanych w dwóch poprzednich rozdziałach. Porównanie „konstytucji” Nikity Murawjowa i *Ruskiej Prawdy* Pawła Pestla, bardzo rozbieżnych w swoich głównych ideach budowy nowego państwa rosyjskiego, umożliwiło postawienie tezy o niejednolitości doktryny ustrojowej w konsekwencji, prowadzącej nie tylko do braku wspólnej wizji, ale i wspólnej organizacji, a w konsekwencji do braku konsensusu odnośnie do planu działania, co doprowadziło do ostatecznej klęski ruchu. Porównanie to udziela odpowiedzi na jedno z pytań badawczych i umożliwia postawienie wymienionej poprzednio tezy o niejednolitości ruchu dekabrystowskiego jako źródle klęski.

W dalszej części rozdziału przedstawiono analizy porównawcze „katechizmów” Nikity Murawjowa i Siergieja Murawjowa-Apostoła, będących manifestami skierowanymi do ludu, a odwołującymi się do Boga, jako dawcy wolności i uznającymi samodzielną władzę za system sprzeczny z Wolą Bożą. Następnie opisano koncepcje Gawriiła Batieńkowa i Nikołaja

Turgieniewa odmiennych od koncepcji Nikity Murawjowa i Pawła Pestla, co również potwierdza tezę o niejednolitości doktryny dekabrystów.

Podrozdział trzeci stanowi omówienie roli armii i ludu w planach dekabrystów. Podkreślam w nim niemal jednogłówną zgodę dekabrystów na dokonanie „odgórnej rewolucji” bez udziału ludu i z wykorzystaniem udziałem żołnierzy i podoficerów bez podania im celu przewrotu, z jednoczesnym zapewnieniem ich o reformie armii, polegającej na skróceniu służby wojskowej, co zgodnie postulowali wypowiadający się na ten temat dekabryści.

W podrozdziale tym analizuje się również koncepcje dekabrystów dokonania przewrotu, zwracając uwagę na brak wypracowanej jednolitej strategii, ale też na różnice w tej kwestii wewnątrz obu Towarzystw, które ostatecznie doprowadziły do nieudanych powstań dekabrystów, których źródło tkwi we wspomianej niejednokrotnie niejednolitości doktryny, co potwierdza jedną z tez rozprawy.

Podrozdział czwarty poświęcony jest omówieniu relacji konspiratorów rosyjskich z polskimi. Podkreślono w nim, że stosunki takie bywały trudne dla obu stron, ponieważ dotyczyły kwestii pełnej niepodległości Polski, z czym Rosjanie ostatecznie się zgodzili oraz nowej granicy państwowej, na co dekabryści z Towarzystwa Północnego w ogóle się nie zgadzali, a z Towarzystwa Południowego uważali, że jest ona warunkowana udzieleniem im zbrojnego poparcia przez polską armię w sytuacji wybuchu powstania w Rosji. W podrozdziale tym przedstawiono proces dochodzenia do niepisanego porozumienia przez strony mające ograniczone zaufanie do siebie. Elementem doktrynalnym w tych relacjach, było żądanie Pestla, inicjatora tych rozmów, przyjęcia przez przyszłą, niepodległą Polskę, takiego samego ustroju, taki ma być w Rosji. Warunek ten został po długich negocjacjach przyjęty w formie obietnicy przeprowadzenia referendum w tej sprawie.

Ostatni podrozdział V rozdziału pracy poświęcony jest rewizji oceny ruchu dekabrystowskiego w XXI wieku. Opisuję w nim krytykę zarówno dokonań sowieckiej dekabrystologii, jak i krytykę dekabrystów, ich doktryny i ich osiągnięć przez nową generację rosyjskich historyków, podważanie ich rewolucjonizmu, bezinteresowności i uczciwości. Uważam, że większość tych zarzutów za nieodpowiadające prawdzie.

Podstawowe wnioski

W zakończeniu przedstawione zostały analiza, koncepcje, synteza oraz wnioski końcowe, podsumowujące doktrynę ustrojową dekabrystów. Przeprowadzona analiza potwierdza zarówno tezy główne, jak i tezę pomocniczą. W rozprawie badano idee dekabrystów

tworzące doktrynę ustrojową, w tym przede wszystkim ich dokumenty i prace. Za najważniejsze uważane są, jak stwierdzono, „konstytucja” Nikity Murawjowa i *Ruska Prawda* Pawła Pestla. Obu tym autorom powierzono zadanie napisania fundamentalnych prac ustrojowych. Analiza ich prac wskazuje, że obaj przy pisaniu swoich dzieł korzystali z prac zachodnich autorów i zachodnich dokumentów, których nazwiska i tytuły zostały podane poprzednio. Przeprowadzona analiza wskazuje, że najbardziej czytany przez dekabrystów autorami byli Monteskiusz, Rousseau, d’Holbach i Helvetius. Najpopularniejszymi dziełami były: *O duchu praw* Monteskiusza oraz *Umowa społeczna* Rousseau. Analiza źródeł wiedzy dekabrystów potwierdza tezę o zasadniczym wpływie zachodniej literatury polityczno-społecznej na fundamentalne dzieła dekabrystów dotyczące przyszłego ustroju Rosji.

W pracy szukano także odpowiedzi, czy w Rosji istniały warunki do przeprowadzenia reform, które naruszałyby strukturę państwa i społeczeństwa. Analiza sytuacji polityczno-społecznej Rosji w pierwszym ćwierćwieczu XIX w. odpowiada na pytanie, jakie były możliwości implementacji reform zakładanych przez dekabrystów w ich fundamentalnych dziełach. Analizę tego zagadnienia rozpatrzono w sposób pośredni przez badanie przyczyn rezygnacji z dalszych reform przez cesarza Aleksandra I, tj. wprowadzenia monarchii konstytucyjnej, zniesienia poddaństwa osobistego i pańszczyzny oraz uwłaszczenie chłopów.

Dokonano porównania inspirowanego przez monarchę projektu konstytucji Nikołaja Nowosilcowa, który ostatecznie został odesłany *ad acta* z konstytucyjnym projektem Nikity Murawjowa. Przeprowadzenie reform można dokonać, kiedy w państwie istnieje silna warstwa społeczna, która jest nimi zainteresowana. W Rosji warstwa taka nie istniała. Podstawą funkcjonowania państwa był sojusz cesarza, mającego pełną władzę polityczną ze szlachtą mającą pełną władzę nad swoimi chłopami. Kiedy reformator Spieranski napisał projekt usprawnienia administracji z elementami równowagi władz, czyli pewnego ograniczenia cesarskiej władzy, jego przeciwnicy zmusili cesarza Aleksandra I do zdymisjonowania Spieranskiego i jak wiadomo wysłania na zesłanie, ponieważ nie akceptowali zmian naruszających samodzierżawie. Kiedy cesarz przeprowadził reformę w guberniach nadbałtyckich, dającą chłopom ziemię na własność, po kilku latach zmuszono go do rewizji tego dekretu. Cesarz Paweł I, który podejmował radykalne przedsięwzięcia naruszające społeczny *status quo*, m.in. wprowadził przepis ograniczający pańszczyznę do 3 dni, zapłacił życiem za złamanie umowy ze szlachtą. Frederic La Harpe, szwajcarski nauczyciel i doradca Aleksandra I, szacował, że politykę reform będzie popierało kilkuset oficerów, środowisko literatów i bardzo nieliczna część szlachty. Doradzał najpierw intensywnie rozwinąć

szkolnictwo w celu wykształcenia pokolenia o liberalnych poglądach. Aleksander zgodził się z tą opinią i uznał, że dalsze reformowanie państwa w ówczesnej sytuacji jest ryzykowne.

Odesłane *ad acta* projekty inspirowane przez cesarza, w tym projekt Nowosilcowa, były znacznie mniej radykalne niż projekt Nikity Murawjowa, oraz tym bardziej niż projekt Pestla. Powyższa analiza potwierdza tezę, że w Rosji nie istniały warunki do przeprowadzenia kompleksowych reform proponowanych w tych dziełach. Nawet gdyby dekabryści dysponowali prężną i zjednoczoną organizacją i hipotetycznie zwyciężyliby na Placu Senackim, dalsze rozważania, czyli koncepcje rozwoju sytuacji, przekraczające już ramy badania naukowego i będące tylko spekulacją, pozwalają przypuszczać, że następstwem ich początkowego zwycięstwa byłaby wojna domowa w Rosji, niewykluczone, że z udziałem sił zewnętrznych, niż objęcie przez nich władzy w kraju.

Przeprowadzona w rozdziałach II i V analiza podziału ruchu dekabrystowskiego weryfikuje pozytywnie tezę, że w wyniku niejedności doktryny ustrojowej nie stworzono wspólnej organizacji, a konsekwencją tych rozbieżności był brak wspólnego planu działania oraz wspólnej wizji przyszłych zmian ustrojowych.

Opis doświadczeń z pobytu oficerów na Zachodzie Europy, w tym przede wszystkim we Francji, kraju o najbardziej, oprócz amerykańskiego, zdemokratyzowanym społeczeństwie potwierdza pomocniczą tezę o decydującym wpływie tego pobytu na powstanie pierwszych organizacji nazwanych potem przeddekabrystowskimi i dekabrystowskimi. Wpływ na to miało nie tylko zetknięcie się z innym ustrojem społecznym i innym stylem życia, ale też obserwowanie protestów przeciwko zainstalowanemu przez zwycięską koalicję rządowi przywróconej dynastii burbońskiej oraz bezpośrednie kontrakty w paryskich salonach z przedstawicielami francuskiej elity, m.in. z liberałem Benjaminem Constantem, z socjalistą hrabią Henrim de Saint-Simonem, czy z Emmanuelem Sieyesem, twórcą słynnego manifestu o trzecim stanie. O tym wpływie świadczą liczne zeznania dekabrystów.

Jednym z podstawowych zagadnień rozprawy jest także kwestia syntezy doktryny ustrojowej dekabrystów. Doktrynę tworzą przede wszystkim wartości wspólne akceptowane przez całe środowisko. Znaczenie tych wartości upoważnia do określenia syntezy, na którą składają się idea likwidacji samodzierżawia i zastąpienie go systemem przedstawicielskim, trójpodział władzy, zasada suwerenności narodu, zasada równości wobec prawa, prawo wyboru władz przez obywateli, zniesienie poddaństwa osobistego chłopów, zniesienie podziału na stany, klasy oraz likwidacja tabeli rang, zniesienie pańszczyzny, ograniczenie praw dla cudzoziemców, deprecjonowanie znaczenia mniejszych narodów, niezależne sądownictwo z

udziałem czynnika społecznego, humanizacja systemu penitencjarnego, likwidacja cenzury, wolność druku i wypowiedzi oraz prawo naturalne jako podstawa systemu prawnego.

W doktrynie ustrojowej dekabrystów występują też wartości rozbieżne. Są nimi: ustrój państwa (monarchia konstytucyjna, czy republika), struktura państwa (federalne czy jednolite), podział władzy (monteskiuszowska zasada równowagi władz czy konstytucyjna zasada zakresu działania władz), wyborczy cenzus majątkowy oraz kwestia podziału ziemi. Wartości rozbieżne także tworzą syntezę, niemniej mają negatywny wpływ na jej jednolitość.

Konkluzja ostateczna stanowi, że syntezę doktryny dekabrystowskiej tworzą przede wszystkim wartości kojarzone z liberalną klasyczną wolnością, jednakże w jej podstawowym, wciąż XIX-wiecznym kształcie. Kształt taki jest też wciąż jeszcze w Rosji sprawą przyszłości.